

SZÖLLŐSY MARIANNE

Újpest iparváros 1840–1945

Budapest IV. kerülete 1950 előtt önálló település volt. Szorosan vett történetét a XIX. század elejétől számítjuk. 1808-ban a fóti birtokot, melyhez Megyeren kívül Rákospalota falu is tartozott – délen egészen Kókáig terjedt a birtokhatár, vásárolta meg gróf Keglevich Ágostonné (Waldstein Erzsébet) Nagykárolyi Károlyi József özvegye, kinek férje fiatalon hunyt el, de halálos ágyán megeskette feleségét, hogy három fiukat (Istvánt, Józsefet és Györgyöt) Magyarországon, magyarnak neveli. Ez indította az özvegyet arra, hogy Pest, illetve Pozsony közelében birtokot vásároljon. A fiatalemberek nagykorúvá válása után a teljes birtok kezelői jogát elosztották, a fóti uradalom Károlyi István kezébe került, aki Újpest alapítója. Az 1820-as évek végén Istvánhegy és Megyer életét az itt létrehozott majorsági központtal irányította. A főként szőlőművelésre felparcellázott terület mellett az úgynevezett holland típusú szarvasmarhatartást honosította meg.

Hogy nézhetett ki ekkor a vidék? Dr. Ugró Gyula, Újpest első polgármestere a Magyar Városok Monográfiája sorozatban megjelent munkája bevezetőjében írta: *„Újpest megyei város 1930-ik évben beépített területén száz évvel ezelőtt összesen csak három ház állott, melyek a Károlyi uradalom káposztásmegyeri pusztájához tartoztak. Az egyik az erdőszlak, a másik a csószház volt, ezek már évtizedek előtt lebontattak, a harmadik azonban még ma is létezik, ez pedig a megyeri csárdának nevezett vendégfogadó.”*

A gyéren jövedelmező, rossz homoki bort adó terület hasznosítását egyéb módon kívánta megoldani a birtokos. Károlyi az általa kiadott

örök haszonbérleti szerződésben fogalmazta meg nem sokkal később céljait. Az első aláíró, Újpest első polgára Mildenerger Márton promontori serfőzőmester 1831-ben kapott engedélyt kocsmáépítésére a Gyáli patak torkolatánál (ma: Újpest Városkapu). Mi adhatta az ötletet a grófnak az akkoriban szokatlan elhatározás kigondolására? Ez a kérdés már elődeinkben is megfogalmazódott. Az *Est* 1939. január 22-én így adott anekdotikus magyarázatot: „Száz évvel ezelőtt történt: Pest fölött, a Duna mentén, szembetalálkozott két szekér”... a fuvarosok elakadtak a futóhomokban. Mindkettő mérgeződött „szidták a futóhomok tulajdonosát, hogy rossz az út és ameddig a szem ellát nincsen se csárda, se bolt, ahol megpihenhetne a fuvarozó ember, a középben, a pesti Hatvani kapu és Vác között. A két fuvaros mérgeződését végig hallgatta egy arra poroszkáló vadászó úriember is, aki nagy figyelmet szentelt a panaszoknak és tőviről hegyire kikérdezte a két fuvarost: mit akarnak tulajdonképpen.” Rövidesen kiderült, ők bizony segítenének a problémán. Egyikük boltot nyitna, a másik még több szőlőt telepítené a vidékre. „Az úriember nyomban hajlandónak mutatkozott krajcárokért, valóssággal képletes kis pénzecskéért árendába bocsátani a fuvarosoknak az általuk igényelt földet: az úriember ugyanis ennek az egész vidéknek tulajdonosa, gróf Károlyi István volt. Mildenerger Márton és Löwy Izsák ilyen módon alapította meg Újpestet.”

Majdnem így történt, erre az 1840-ben kiadott, általunk alapítólevélnek nevezett szerződés a hiteles tanú. Az okmány 300 négyszögöles parcellák hosszú távú bérbeadását garantálta az itt lakó és dolgozó polgároknak.

„Minden megtelepedő házzal bíró lakosok mindenféle gyárokat szabadon állíthatnak, és akár minémű kézi mesterséget vagy kereskedést a hazai törvények korlátai közt szabadon folytathatnak; egyedül a mérsárszéki, serfőzés, és mérés, úgy az épületfával való kereskedési jussok kivételével.”

Az ipari jellegű telepre költözők berendezkedésének segítését az alábbi rendelkezések garantálták egyebek mellett:

„A Káposztás-Megyeri Duna parton az Uraság által kimutatandó helyen való kikötő minden lakos által szabadon, és közösen használtatik, úgy mind azon által, hogy a Duna hajókázás, és azzal egybe kötött hajóvontatás akadályoztatva ne legyen.”

„Hogy gyárok, mesterségek, és kereskedés minél előbb virágozhasanak, a megtelepedni kívánóknak előre is alá kell magokat vetni azon szabálynak (statutum) melynél fogva magok között sem céheket formálni, sem az ipart megszorító kiváltságos leveleket (exclusivum privilegium) szerezni nem fognak, hanem mindnyájan ugyan azon egy jussal élhessenek...” Gondoljunk bele, az Ipartörvény csak 1872-ben született meg! A nyugat-európai tapasztalatokkal rendelkező főúr saját birtokán megkezdte a feudális kötöttségek bomlasztását. Példa nélküli hatással volt ez a fegyvertény a település fejlődésére: 1840-ben 22 épületet, a kiegyezés után egy évvel, 1868-ban 229-et, a századfordulón 2314-et, 1930-ban 3604 lakóházat tartottak nyilván. Az említett kilencven év alatt a lakosság száma 448 főről 67 283-ra emelkedett.

A rohamosan szaporodó lakosság miből élt, mivel foglalkozott? Itt is segítségünkre lehet a statisztika: 1840-ben 9 asztalos, 5 cipész, 4 ács, 3 tímár is beköltözött a fűszerkereskedők és mészárosok mellett Újmegyer községbe. (A település neve 1841-ben változott Újpestre.) 1930-ban már 390 asztalos, 433 cipész, 11 ács és 9 tímár mester dolgozott a városban.

Nem szokatlan az a gyakorlat, hogy a meglévő kisiparból fejlődik ki a később meghatározó jellegű nagyipar. Újpest jó lehetőséget kínált a fővárosból áttelepülni kívánó befektetőknek, vállalkozóknak. Az olcsó telekár és a Károlyi István által garantáltak csábítóan hatottak sok más mellett a pesti vállalkozók számára is. Mindennek eredményeként Újpest 1910-ben (Budapest, Temesvár és Pozsony után) Magyarország negyedik ipari városa lett.

Természetesen nem feledkezhetünk meg a közlekedésről sem. Nemcsak a Duna vízi útja, hanem 1846-tól a Pest-Vác vasútvonal is segítette az áruszállítást. A lakossági közlekedésben pedig 1866-tól a lóvasút, majd 1890-től a villamos kötötte össze Újpestet a pesti Széna Piaccal (ma Kálvin tér).

A közlekedéssel szorosan összefüggő gyáripari növekedés munkalehetőséget is kínált. Azon túl, hogy az újpesti öbölben működő hajógyárok, például a Schlick-Nicholson, sok újpesti munkást foglalkoztattak, más helyi kötődései is voltak a közigazgatási tekintetben a fővároshoz tartozó társaságoknak. Az 1868-ban megalakuló Első Magyar

Pest-Fiumei Hajógyár Rt. alapítói között ott találjuk Károlyi Ede grófot, az Újpestet alapító Károlyi István idősebbik fiát, aki apja birtokainak várományosaként és 1861-től a Határozati Párt tagjaként lehetett a társaság hasznára. Veruda Pétert is, az Óbudai Hajógyárban pályakezdő kitűnő hajótervezőt, aki Lőwy Dávid segítségével létesítette ugyancsak 1868-ban az újpesti sziget 8000 négyszögöles, bérelt telkén hajóépítő telepét.

Az említett Lőwy Dávid 1834-ben alapított fűrészáru- és parkettagyára az 1840-es években 400 munkással és 40 tisztviselővel Közép-Európa legnagyobb feldolgozó gyártelepe volt.

A bőriparosok között találjuk már 1840-ben Lőwy Ignácot, aki pesti adófizető id. Lőwy Bernátnál tanulta a mesterséget. Majd ugyanitt olvashatjuk Wolfner Julius nevét, aki Pesten nagybátyja üzletében tanulta a gypjűmosást és nyersbőr-kereskedést. 1855-től testvérével Wolfner Lajossal, Wolfner Gyula és Társa Közkereseti Társaság néven alapítottak vállalatot. Nevük örökre beíródott Újpest történetébe: Lőwy Izsák, az említett Bernát testvére, Újpest község első bírója volt, Wolfner Lajos 1851-ben esküdt, 54-től 73-ig pedig törvénybírói tiszteletet töltött be. Utóbbi haláláig tevékenyen vett részt a település gazdasági-, kulturális- és közéletének irányításában. Nyolcvanadik születésnapján, 1904-ben érdemei elismerésül „újpesti” előnévvel nemességet kapott és a község díszpolgárává választották. Halála alkalmával így emlékezik meg róla az *Újpest* 1912. március 31-i számában: *„Városunk fejlődésének egyik hatékony tényezője volt az elhunyt, aki ipari vállalatával adta meg az első lépést ahhoz, hogy itt munkáslakások települjenek meg és így a régi telepből évtized során Magyarország legnagyobb rendezett tanácsú városa (1907) és az ország mondhatni első gyárvárosa lett...”*

Wolfner fiai közül Tivadar, több évig külföldön (Németországban, Angliában és Franciaországban) szerzett tapasztalatokat a nagyiparban. 1898-tól meghatározó egyénisége volt az immár M. Kir. Honvédség Egyetlen Bőr- Hadfelszerelési Gyárának. Szakmai munkáján kívül bekapcsolódott a helyi és fővárosi politikai életbe: elnöke lett a Kereskedelmi és Ipar Kamarának, igazgatósági tagja volt a Gyáriparosok Országos Szövetségének. 1918-ban bárói rangot kapott. A Wolfner család gyárai komoly termelési eredményekkel dicsekedhet-

tek, adataik szerint 1938-ban több mint 544 000 darab nyersbőrt dolgoztak fel, 1229 munkást és 173 tisztviselőt foglalkoztattak. Hadi felszerelési üzemként a második világháború alatt is komoly teljesítményt nyújtottak. Jogutódai az államosítás után a Táncsics Bőrgyár és a Duna Cipőgyár voltak. A rendszerváltás után mindkettő megszűnt.

Az említetten kívül más bőrgyárak is működtek Újpesten, a második legjelentősebb a Mauthner testvérek vállalata volt. 1876-ban alapította Mauthner Mihály, egy igazi bőriparos dinasztia leszármazottja, apja Mauthner Náthán pesti bőrnagykereskedő volt. Mihály megvéve Jordán Károly Váci úti gyárát, korszerű üzemet létesített. Gőzgépeket vásárolt, iparvágányt építtetett. 1921-ben Turul Cipőgyár Rt. néven közkereseti társaságot alapított, napi 1000 pár cipő gyártásával. A gyárat 1933-tól átállították a finombőrök gyártására, a kesztyűbőrgyártás sikerét igazolta például, hogy sokszor 200 munkás is dolgozott a konfekciós részlegben. Világszabadalmuk a híres panofix bunda gyártása volt. 1950-től jogutódja az Újpesti Bőrgyár lett. A rendszerváltás után ezt is felszámolták.

Köztudott, hogy Újpester a bőripar mellett a textilipar fellegetyaráként (magyar Manchester) is emlegették. Az első textilüzem 1882-ben került Újpestre. Roger Tatham angol vállalkozó újpesti fonodájának épületeit ebben az évben kezdték építeni a Károlyi Sándortól kedvezményesen vásárolt 4000 négyszögölnyi területen.

Így írt erről a korabeli sajtó (*Újpesti Közlöny*, 1882. október 1.): „A Vasút utca mellett, a vörös keresztnél egy szövőgyár épül, amely két hó alatt munkáit megkezdi. A gyár már azért nagyon előnyös Újpestre nézve, mert benne 13. életévét betöltött suhantól kezdve a legkorosabb ember is, ki más munkára képtelen, kaphat alkalmazást. Nehéz munka nincs; a munkások csak gépeknél alkalmaztatnak. A már meglévő 1600 négyzetméteres kiterjedésű termen kívül jövő tavaszra még három ép ily nagy termet akarnak még hozzáépíteni, és így községünkben pangó általános munkahiányon ezen gyár egy kis lendületet fog adni, ezenkívül a budapesti határban, közvetlen az indóház mellett Jutta-gyár szintén épül, mely Újpest jövőjére szintén nagy befolyással bír, mert az ottan alkalmazandó egy néhány száz munkás nálunk fogja szükségleteit bevásárolni és itt helyben lakni.”

Az angol vállalkozó 1883-ban eladta cégét a Magyar Országos Banknak, mely így 1887-ig üzemelt. 1887-ben német tőkével Magyar Pamutipar néven éledt újjá, Magyarország első és akkor egyetlen pamutfonodája. A századfordulót követően folyamatos fejlődés kísérte az újpesti textilipart is, különböző átszervezések után más, például óbudai, üzemekkel kiegészülve működött. A pamutgyár fejlődését hadiüzemmé nyilvánítása is serkentette (legalább ilyen pozitívuma volt a két háborúnak) 1930-as adatok szerint 2500 dolgozót foglalkoztatott, s ennek 15 %-a újpesti, 22 %-a budapesti lakos volt. A gyár 1948 utáni jogutódja a rendszerváltás után 5 évvel zárta be végleg kapuit.

A ma is működő cérnagyár nagyatádi testvérüzemével együtt látta el a húszas évek végétől a háború után megmaradt magyar területeket. 1922-től Walkó Lajos akkori kereskedelemügyi miniszter kezdeményezésére tárgyalások kezdődtek angol tőkés körökkel. A Coats-konzern pozsonyi gyárának (alapítva 1901-ben) igazgatója, Bodó Albert kapott megbízást az újpesti gyár alapítási ügyeinek intézésére. A terület kiválasztásában ismét az olcsó telekárak játszottak szerepet. Bodó közvetítésével az angol tőkések megvásárolták gróf Károlyi László káposztásmegyeri birtokának Duna mellett elterülő 25 400 négyszögöles részét. Ezzel egyidejűleg a kereskedelemügyi miniszter az alábbi kedvezményeket biztosította a készülő cég számára: az új gyár 15 évre szóló adómentességet élvez, 25–35 %-os vámvédelmet kap, és engedélyt szerez a nyerspamut vámmentes behozatalára. A beruházás fokozatosan valósult meg 1924 és 1926 között. Az 1926. április 22-én tartott avatási ünnepség idején az üzemek már teljes kapacitással dolgoztak. Jelentősége országos szempontból az volt, hogy az ipar ezen ágazatában a Nagyatádon német tőkével üzemelő Mez-gyár mellett az egyetlen volt a Trianon után megmaradt Magyarországon. Helyi szempontból, pedig a nők foglalkoztatottsági statisztikáján javított jelentős mértékben. A Coats Rt. szakemberei a rendszerváltás után visszatértek, és vezetésükkel működik a gyár napjainkban is.

Újpest azonban nemcsak a könnyűiparnak adott otthont. Ma is működő legjelentősebb vállalatát 1900-ban a fővárosból kapta. Ekkor már öt éve működött az Egger és Társa közkereseti társaság a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tőkéjével a VII. kerületi Huszár utcában. Az izzólámpagyártással foglalkozó üzemnek az Osztrák-Magyar Mo-

narchiában nem volt versenytársa. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy lassan kinőtték a pesti telephelyet. A bővítés feltételei a beépítettség miatt itt nem voltak adottak, új terület után kellett nézni. A Kereskedelemügyi Minisztérium anyagi segítségével gróf Károlyi Sándortól a cég telket vásárolt, azzal a kikötéssel, hogy a létesítendő üzem minimum 1200 munkást foglalkoztat majd és napi 25 000 darab izzólámpát gyárt.

Újpesti Közlöny, 1900. október 14.: „Újpest község fejlődését nagyban előmozdítja azaz óriási ipartelep, amely most épül Újpesten. Az országszerte ismert „Budapesti Egyesült Villamossági Rt.” (a volt Egger és Társa), amelynek Budapesten a Huszár utcában van hatalmas gyára, most Újpesten is nagy gyártelepet létesít, ahol 7-800 munkást fog alkalmazni... Mindenesetre örvendetes, hogy vármegyénknek amúgy is virágzó községe ez által a gyártelep által is óriási lendületet nyer a fejlődés terén és a munkás alkalmazásával munkanélküli emberei is foglalkozáshoz jutnak, sőt új munkások felvételével a lakosság száma is nagyban emelkedik.”

1913-ban a gyárban foglalkoztatottak száma már 3600 főre emelkedett, hazánkban ekkor csak a Weiss Manfréd Acél- és Fémművekben dolgoztak többen, 6000 munkás. A vállalat 1921-ben kutató laboratóriumot létesített, melynek eredményességét már világszinten kell vizsgálni.

Országos szempontból is jelentős személyiségek dolgoztak ekkoriban a gyárban, így Aschner Lipót vezérigazgató, aki az Újpesti Torna Egyesület egyik vezetője is volt. A – mai szóhasználatnál élve – menedzser igazgató olyan gárdát hívott a kutatás területére, akik tevékenyen járultak hozzá a kor elektronikai fejlődéséhez. Néhány név a teljesség igénye nélkül: Millner Tivadar, Bródy Imre, Czukor Károly, Bay Zoltán. Címzavakban is elég felsorolni néhány világhírű találmányukat: 1922-től tényleges termelése indult meg a rádiócsőgyártásnak, 1930-ban 1 123 000 db készült, melyből jelentős exportot bonyolított az üzem. Az 1930-as évek jelentős gyártási eredménye volt a wolfram, majd kripton lámpák gyártása. 1937-től Európában negyedikként kísérleteztek sikeresen televíziós képátviteli lehetőségekkel, 1946-ban pedig a később az űrkutatásban felhasznált holdradar-kísérleteket végezték sikerrel, Bay Zoltán vezetésével. A Tungstam Rt. – igaz General Electric

többségi tőkével – egyike azoknak az újpesti gyáraknak, melyek ma is üzemelnek.

A rendszerváltás harmadik túlélője a Chinoin gyógyszergyár. Ma francia érdekeltségű vállalat, melyet 1912-től tekinthet magáénak Újpest. *Újpesti Hírlap*, 1912. április 14. – „A közelmúltban alakult Dr. Kereszty, Wolf és Társai Vegyészeti Gyár Rt. új gyártelepét Újpesten a Phöbus Villamossági Rt. áramfejlesztő telepének szomszédságában építik fel. Az új gyárat most kezdik meg építeni és a nyár folyamán már üzembe is fogják helyezni.”

Valóban, a Károlyi gróftól vásárolt 9 000 négyzetméternyi területen már júniusban megindult a termelés. 1910-től működött a vegyi üzem az angyalföldi Petneházy utcában, de itt is helyproblémák adódtak. A megoldás: Újpest, sok szabad terület, jó közlekedés, közel van a főváros és elérhetőek a telekárak. Gyors fejlődést láthatunk. Jelentős kutatómunkával ekkortájt szabadalmaztatták az Aszpirin alapanyagát. A háború természetesen ebben az esetben is mozgatórugója lett a fejlesztésnek. 1918-ban már 1050 munkást foglalkoztatott a Chinoin Rt., ebből 530 volt nő. Az 1930-as évek jelentős szabadalmi a Coderit, a Demalgon és jó néhány ismert vitamin előállítására. Jelenleg a francia Sanofi-Aventis cég szárnyai alatt működik.

A felsorolt vállalatok nemcsak a munkanélküliséget csökkentették, vagy a lakosság létszámát növelték. Tevékenyen vettek részt a város infrastruktúrájának kialakításában is.

Az iparvasutak építése a villamosközlekedés fejlődéséhez vezetett. Az utcák kövezését, csatornázását, a közvilágítás kiépítését minden vállalat segítette a saját érdekövetében, ez a közigazgatás számára tetemes támogatást jelentett. Így érthető, hogy Újpest hatvan év alatt, 1930-ra az alábbi eredményeket:

- Ister Magyar Vízmű Rt.; vízszolgáltatás: 63 504 méter, 24 közkúttal és 2658 bekapcsolt ingatlannal.
- Phöbus Villamos Vállalatok Rt.; áramszolgáltatás: a közvilágításra 1822 darab lámpát üzemeltettek, a vezetékhálózat hossza 143,9 kilométer volt.
- Általános Osztrák-Magyar Légszesztársulat; gázszolgáltatás: magán és ipari gázfogyasztás 1 196 175 m³, a csőhálózat 40 000 folyómétert is meghaladta.

- Csatornával ellátott terület 55 035 folyóméter, 1000 darab tisztító aknával és 2200 darab víznyelővel.
- Burkolattal ellátott közutak hossza: 36 008 folyóméter, ebből 10 125 folyóméter aszfalt, 20 090 folyóméter kockakő.

Újpest 1907-ben városi, 1929-ben megyei városi rangot kapott. Károlyi gróf előírása nyomán céhek nem alakultak, az iparosok érdekvédelmi szervezete az Ipartestület volt.

1950. január 1-jén Nagy-Budapest IV. kerülete lett Újpest. Fejlődésében meghatározóvá vált a munkás- és külvárosi jelleg. 1983-ban új városrész alapjait rakták le: Budapest akkori legkorszerűbb lakótelepét, Káposztásmegyert. Ez napjainkban a Homoktövis lakóparkkal egészül ki. A rendszerváltás után lezajlott üzembeszárások sok gondot okoztak. Az önkormányzatiság visszatérése viszont a helyi érdekek nagyobb mértékben való érvényesülését segítette és segíti remélhetőleg a jövőben is. 1994-től a városrész külső területén a Duna-parthoz közel új ipari övezet alakul és folyamatosan változik a Külső-Váci út képe is. A gyárak helyét kereskedelmi, szolgáltató és logisztikai létesítmények veszik át.

Felhasznált források és irodalom

Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény, Károlyi iratok. Örök haszonbérleti szerződés.

Bíró József: A magyar hajóépítés 150 éve. Bp. 1985.

A Budapesti Bőripari Vállalat és gyáregységeinek története. Szerk. dr. Tóth Béla. Bp. 1984.

A Chinoi története 1910–1995. Szerk. Koroknai Ákos. Bp. 1996.

Az Est, 1939. január 22.

A hallgatag mágnás. Szerk. Buda Attila. Újpest. 2000.

Hanák Péter – Hanák Katalin: A Magyar Pamutipar története 1887–1962. Bp. 1964.

Ötven éves az Újpesti Cérnagyár. Szerk. Paulovits Ágoston. Bp. 1976.

A Pamutfonóipari Vállalat története. Szerk. Koroknai Ákos. Bp. 1983.

A Tungsram Rt. története 1896–1996. Szerk. Koroknai Ákos. Bp. 2004.

*Dr. Ugró Gyula: Ujpest. Magyar Városok Monográfiája XI. Szerk. dr.
Ladányi Miksa. Bp. 1932.
Újpest, 1912. március 31.
Újpesti Hírlap, 1912. április 14.
Újpesti Közlöny, 1882. október 1. és 1900. október 14.*